

<https://doi.org/10.62837/2025.5.480>

GÜNEL CƏNNƏTOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

jannatova2021@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8216-1435

TƏKRARLANAN SÜJETLƏR: FƏRQLİ QƏHRƏMANLARIN ZAMAN-MƏKAN YERDƏYİŞİMİNDƏKİ ORTAQLIQLAR

Məqalədə müxtəlif xalqların folklor və epos yaradıcılığında müşahidə olunan süjet paralelliyi və xronotopik motivlərin universallığı araşdırılır. Fərqli dillərdə danışan, coğrafi və tarixi baxımdan bir-birindən uzaq olan mədəniyyətlərin folklorunda bənzər süjet qəlibləri və arxetip obrazların təkrarlanması yalnız süjet miqراسiyası ilə deyil, daha dərin psixoloji və mədəniyyətlərəarası mexanizmlərlə izah olunur. Bu baxımdan C.Kempbellin monomif nəzəriyyəsi və K.Q.Yunqun arxetip konsepsiyası əsas metodoloji baza kimi təhlil olunur.

Y.Y.Berezin, V.M.Jirmunski, S.Xalmirzəyeva və digər alimlərin apardığı müqayisəli folklor tədqiqatları süjetlərin genetik, topoloji və funksional paralelliyinə dair faktları ortaya qoyur. “Alpamış”, “Bamsı Beyrək”, “Odisseya” kimi dastanlarda qəhrəmanın dönüşü, inkoqnitə davranışı və arvadına qovuşma kimi motivlərin zaman-məkan kəsimində təkrarlanması onların dərin qatlı xronotopik strukturlarının universallığını göstərir.

Məqalədə həmçinin, sovet dövründə türkdilli dastanların tədqiqinə qarşı göstərilən ideoloji müqavimət və bu səbəbdən bəzi folklor nümunələrinin elmi dövriyyəyə gec daxil olması da tarixi kontekst daxilində izah olunur. Xüsusilə Alpamış dastanının müxtəlif variantlarında və Şərqi-Qərbi folkloru arasında müşahidə olunan paralellər bu motivlərin yalnız regional deyil, global xarakter daşdığını sübut edir.

Açar sözlər: monomif nəzəriyyəsi, arxetip süjetlər, xronotopik motiv, folklor paralelləri, Alpamış, Odisseya, dastan tədqiqatı, süjet miqراسiyası, mədəniyyətlərəarası oxşarlıqlar.

Gunel Jannatova

RECURRING PLOTS: COMMONALITIES IN THE SPATIO-TEMPORAL DISPLACEMENT OF DIFFERENT HEROES

The article explores the recurring patterns of plot and the universality of chronotopic motifs in the folklore and epic traditions of various peoples. It is argued that the presence of similar plot structures and archetypal characters in the folklore of

linguistically, geographically, and historically unrelated cultures cannot be explained solely through plot borrowing or motif migration. In this regard, Joseph Campbell's monomyth theory and Carl Jung's archetype concept are presented as key methodological frameworks.

Comparative studies by scholars such as Y.Y. Berezin, V.M. Jirmunsky, and S. Khalmirzayeva reveal genetic, topological, and functional parallels across different cultural narratives. The recurring motifs of the hero's return, incognito behavior, and reunion with the beloved, as seen in epics such as *Alpamish*, *Bamsi Beyrek*, and *The Odyssey*, highlight the universal chronotopic structures embedded in mythological storytelling.

The paper also addresses the ideological suppression of Turkic epic studies during the Soviet period, which delayed the scholarly recognition of many folk narratives. Nonetheless, the parallels observed between Eastern and Western epics confirm that these motifs possess global, rather than merely regional, significance.

Keywords: monomyth theory, archetypal plots, chronotopic motifs, folklore parallels, *Alpamish*, *Odyssey*, epic research, plot migration, intercultural similarities.

Гюнель Джаннатова

**ПОВТОРЯЮЩИЕСЯ СЮЖЕТЫ: ОБЩИЕ ЧЕРТЫ
ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫХ ПЕРЕМЕЩЕНИЙ РАЗНЫХ
ГЕРОЕВ**

В статье исследуются повторяющиеся сюжетные схемы и универсальность хромотопических мотивов в фольклорных и эпических традициях разных народов. Подчеркивается, что наличие схожих сюжетов и архетипических образов в фольклоре народов, не связанных между собой ни языком, ни территорией, ни общей историей, не может быть объяснено только заимствованием сюжетов или миграцией мотивов. В этом контексте теория мономифа Дж.Кэмпбелла и концепция архетипов К.Г.Юнга выступают как ключевые методологические основы.

Сравнительные исследования таких ученых, как Ю.Ю.Березин, В.М. Жирмунский и С.Халмирзаева, выявляют генетические, топологические и функциональные параллели между культурными нарративами. Повторяющиеся мотивы возвращения героя, инкогнито и воссоединения с возлюбленной в эпосах «*Алпамыш*», «*Бамсы Бейрек*» и «*Одиссея*» подчеркивают универсальность хромотопических структур в мифологических текстах.

В статье также рассматривается идеологическое давление советского периода, приведшее к временному запрету на изучение тюркского эпоса. Тем не менее, параллели между восточными и западными эпосами подтверждают глобальный характер этих сюжетов.

Ключевые слова: теория мономифа, архетипические сюжеты, хронотопические мотивы, параллели фольклора, Алпамыш, Одиссея, эпические исследования, миграция сюжетов, межкультурные сходства.

Ortaq dildə danışmayan, orta q tarixi keçmişə malik olmayan, eyni coğrafi yerləşim bölgəsini paylaşmayan çox sayda xalqlarının folklorunda, epos mədəniyyətində universal sayıla biləcək süjet qəlibləri, arxetip obrazlar pyeyadası (silsiləsi) mövcuddur ki, bunu sadəcə olaraq, süjet mənimsəmələri, obraz-motiv miqrasiyaları ilə izah etmək mümkündür.

Ümumən, eposlardakı, folklor mətnlərindəki süjet, obraz ortaqlıqlarını izah etməyə çalışan alimlər əsasən aşağıdakı faktorlardan çıxış edirdilər: 1) genetik ortaqlıq, 2) mədəniyyət diffuziyaları (yəni, fərqli mədəniyyətlərin qısa və ya uzun zaman kəsiminin birgə mövcudluğu faktoru, məsələn: Şumer-Akkad dil-mədəniyyət ittifaqı kimi – G.C.), 3) topoqoji ortaqlıq, sosial-tarixi faktorların bənzərliyi; 4) mədəniyyətlərin miqrasiyaları. Bu işə öz növbəsində xronotopik motivlərin təkrarlanmasında da müvafiq faktorların mühüm rol oynadığını söyləməyə əsas verir. İrəlində təqdim edəcəyimiz təhlilləri bir qədər qabaqlayaraq deyə bilərik ki, C.Kempbellin müəllifi olduğu monomif nəzəriyyəsi özlüyündə bu fərqli variantlı ehtimalları ehtiva etməklə yanaşı, insan psixikasının orta q özəlliklərindən qaynaqlanan universallığa da istinad edir. Söhbət, K.Q.Yunqun arxetip nəzəriyyəsiindən gedir ki, bu da nəticə etibarı ilə arxetip obrazların, arxetip süjetlərin tirajlaşdırılmasını, deçəli həm də xronotopik motivlərin təkrarlanmasını mümkün edirdi (1).

Bu istiqamətdə fundamental araşdırmalara imza atan Y.Y.Berezkin makro tarixlə mifologiyanın, folklorun qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqinə təxminən iyirmi beş ildən çox əmək sərf etmişdir. Apardığı statistik təhlillər nəticəsində Y.Y.Berezkin təxminən 733 qəhrəmanlıq-sərgüzəşt xarakterli folklor motivlərinin Avroasiya və Şimali Afrika məkanında yerləşən 328 mədəniyyətdə bu və ya digər redaktələrlə təkrar edildiyini, tirajlaşdırıldığını təsbit etmişdi. Alim analoji olaraq, digər xarakterli folklor-mifoloji motivlərin (məsələn, triskter arxetipi ilə bağlı motivlərin, kosmoqonik, etiologik motivlərin və s.) də kütləvi şəkildə təkrarlanması faktına da diqqət çəkmişdi (2, 34).

Böyük partlayış konsepsiyası, habelə orta q genofond ideyasından çıxış edən alimlər, məhz motivlərin tirajlaşma xüsusiyyətindən çıxış edirlər. Belə ki, konkret olaraq, Y.Berezinin vurğuladığı kimi, mif deyil, məhz onu yaradan süjet blokları, süjet karkası (müəllifin metaforik dillə ifadə etdiyi kimi, süjet kərpicləri) qalıcdır. Mifin özünün tarixi (ilkin varinatında) yüzillikləri əhatə edə bildiyi halda, süjeti formalaşdıran motivlərin tarixi minilliklərlə ölçülə bilir. Bu səbəbdən də Türkmənistan folklorundakı hər hansı bir motivin əks-sədasını Peru folklorunda izləyib tapmaq mümkün olur. Bu işə öz növbəsində, məhz xronotopik motivlərin – görüş xronotopunun, çevrilmə xronotopunun, ifşa xronotopunun və s. xronotopik

motivlərin təkcə ümumtürk folklorunda tirajlanmadığının, ümumilikdə, universal motivlər səviyyəsinə yüksələ bilməsinin səbəb və şəraitini açıqlamış olur.

Analoji mövqedən çıxış edən C.Girts öz tədqiqatlarında, məhz, özünü əhəmiyyətli dərəcədə biruzə verən genetik ortaqlıq və ümumi mədəniyyət varisliyi məqamına diqqət çəkir. Məhz, universal ortaqlıq məqamının köklərinə aydınlıq gətirməyə çalışan konsepsiyala arasında ən dolğun və əsaslandırılmış nəzəriyyələrdən sayılan monomif nəzəriyyəsi bir sıra faktorların müştərəkliyini nəzərə alması baxımından, minlərlə mif-epos materialının ortaqlığına istinad etməsi baxımından xüsusi maraq kəsb edir.

II Dünya müharibəsi dövründə elmi fəaliyyətlə məşğul olan bir sıra yaşlı həmkarları kimi Leninqraddan (Sankt-Petərburqdan) Daşkənt şəhərinə evakuasiya edilən V.M.Jirinski burada öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Özbəkistanın paytaxtında qarşılaşdığı qonaqpərvərlik və bura sığınanlara qarşı nümayiş etdirilən hədsiz mərhəmət və yardımsevərlikdən çox mütəəssir olan V.M.Jirinski qısa müddətdə bir sıra türk dillərini öyrənməklə bu dillərdəki folklor materialının sistemli tədqiqi işinə başlamışdır. Məhz onun sayəsində ilk olaraq, müharibədən sonra (1946-cı ildə) Leninqrada geridönüşündə oxuduğu mühazirədə “Alpamış” dastanına nəzərən, türk eposunda antik süjetlər məsələsi geniş elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. Daha sonra bu sahədə araşdırmalarını bir qədər də dərinləşdirən alim sovet rəhbərliyinin türkologiyaya qarşı ögey münasibətinin səngiməyə başladığı periodda təkrarən dastanın fərqli aspektlərinin təhlili məsələsinə geri qayıtmışdır. Yeri gəlmişkən bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, İ.Stalinin milli mədəniyyətlərin amorf sovet mədəni quruculuğunun tərkib hissəsinə çevrilməklə etnik yaddaşdan imtina əsaslı, ədəbi irsin varisliyindən imtina əsasında yeni sovet ideologiyalı ədəbiyyatın formalaşdırılması köklənməsi, türkologiyanın, epos ədəbiyyatının tədqiqi işində bir durğunluğa yol açmışdır. Belə ki, Levinanın da vurğuladığı kimi, müəyyən dövərdə sovet ədəbiyyatşünaslığında, folklorşünaslığında türk xalqlarının milli özünüdərkinə təkrar impuls verə biləcək dastan ədəbiyyatının tədqiqi işinə gizlin və hətta bəzən aşkar yasaq qoyulmuş, ən azından müəyyən ideoloji istiqamətlərdə məhdudlaşdırma aparılmış, yəni qeyri-milliləşdirmə əsaslı tədqiqat neytrallaşdırmasına üstünlük verilmişdir. Təkcə onu xatırlamaq kifayətdir ki, 1952-ci ildə SSSRİ Kommunist Partiyasının XIX ümumittifaq qurultayında çıxış edən M.Bağirov – İ.Stalin ideologiyasının yerli canişin statuslu rüporu “Kitabi Dədə Qorqud” eposunu tamamilə milliyətçilik zəhərinə hopdurulmuş, qardaş erməni və gürcü xalqlarına qarşı nifrət aşılaman panislamist, milliyətçi, irticaçı əsər kimi səciyyələndirmişdir. E.İsmayılovun vurğuladığı kimi, dastanların milli kimlik simvolu kimi nəzərdən keçirilməsi onların inkarı, təqibi üçün həlledici faktor olmuşdur və bu proses 1940-50-ci illərdə, ümumilikdə, Sovet İttifaqının türkdilli xalqlarının ədəbiyyatına şamil edilmişdir. Bu münasibətin bütövlükdə türk xalqlarına qarşı nümayiş etdirilən ögey münasibətin

nəticəsi olduğunu təsdiqləmək üçün analoji təqiblərin özbək xalqının ölməz qəhrəmanlı eposu sayılan “Alpamış” dastanına qarşı eyni təqib və tənqid münasibətinin nümayiş etdirildiyini xatırlatmaq kifayətdir. Yalnız İ.V.Stalinin ölümündən sonra, xüsusilə də “ilımlama” və ya digər adı ilə Xruşovun yumşalma siyasətindən sonra təkcə represiyaya məruz qalmış elm, incəsənət, mədəniyyət xadimlərinin, partiya nomenklatura nümayəndələrinin deyil, eləcə də türkologiyanın, türkdilli dastan ədəbiyyatının bəraət alması, yəni təqib və məqsədyönlü iqnordan kənarlaşdırılmaqla yeni istiqamətli və daha fərqli səviyyədə tədqiqatlara obyekt seçilməsi mümkün oldu. Bu mənada təsadüfi deyil ki, “Alpamış”, “Kitabi Dədə Qorqud”, habelə “Maaday Kara” dastanları ilə bağlı sovet alimlərinin bir çox sanballı araşdırmaları, məhz post-stalin periodunda işıq üzü gördü, hətta sonuncunun (“Maaday Kara” eposunun) yazıya alınması və geniş elmi ictimaiyyətə təqdimatı da türklərin milli kimliyinin unutturulması siyasətindən (məəyyən səviyyədə) imtinadan sonra mümkün oldu. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, altay dastanının yazıya alınmasının ilk təcrübəsi 1939-cu ildə, növbəti cəhdi 1948-ci ildə edilsə də, onun nəşri və dünyaya tanıtılması, geniş elmi ictimaiyyətin müzikirəsinə təqdim edilməsi yalnız Xruşov ilımlamasından sonra, konkret olaraq, 1957-ci ildə mümkün oldu.

Bilavasitə Alpamış // Beyrək // Odisey kimi qəhrəmanlarının həyat yolculuğundakı aşkar paralellər məqamına qayıdaraq onu da qeyd edək ki, V.M.Jirmunski ərin, həyat yoldaşının geri dönüşünü fərqli süjet interpretasiyasında təqdim edən çox sayda dastanların olduğunu qeyd edir və bu sırada “Aşıq Qərib” Azərbaycan dastanını, onun Özbəkistan və Türkmənistanda yayılmış “Şahsənəm Qerib” variantının mövcudluğuna diqqət çəkir və bunun əslində, və bilavasitə “Alpamış” dastanı ilə genetik bağlılıq əsasında ortaya çıxdığını önə sürürdü. Bununla bərabər tədqiqatçı, süjet yaxınlığını “Odiseya”nın təsiri ilə “Alpamış” dastanının formalaşmasının ilkin mərhələsində əsas kompozisiya lekalı, qəlibi olması fikrini də qəbul etmirdi. V.M.Jirmunskiyə görə həm, Homerin “Odiseya”sı, həm “Alpamış” dastanı, həm də tədqiqatçıya görə, sonuncunun (Alpamış dastanının) variantı kimi ortaya çıxmış “Bamsı Beyrək boyu” hansısa qədim və naməlum ortaq süjet xəttindən, universal motivdən şaxələnməmişdir (3, 105). Bununla da alim, dolayısı ilə, irəlidə haqqında daha geniş bəhs edəcəyimiz monomif nəzəriyyəsini, ortaq qədim epos təfəkkürü ideyasını dəstəkləmiş olur ki, bu da hər hansı bir süjetin, epos interpretasiyasının ilkin variant olması ehtimallarının əsassız olduğunu ortaya çıxarır.

Fikirlərimizi dolayısı ilə təsdiqləyə biləcək bir fakt kimi, Alpamış – Beyrək – Odisey paralelliyinin daha geniş trayektoriyada əks-səda tapdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, özbək tədqiqatçısı S.Xalmirzəyevanın vurğuladığı kimi, analoji süjet xətti Yurivaka adlı qəhrəmanın həyat yolundan bəhs edən yapon əsatiri ilə əhəmiyyətli dərəcədə eyniyyət kəsb edir. Folklorşünasa görə isə, hər iki folklor mətni özlüyündə Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqdə geniş yayılmış “Yaxşı şahzadə və pis şahzadə” adlı

buddist nağılının süyet xətti ilə də ciddi şəkildə səsləşir. Homerin “Odisseyası” ilə paralellər təkcə “Alpamış” dastanının özbək variantında və “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda deyil, eləcə də başqırd xalq söz xəzinəsinin ölməz incilərindən sayılan “Alpamış” dastanının yerli variantında da təsbit edilmişdir. Konkret olaraq, R.Q.Yaqfarov, F.V.Xeseyenov başqırd xalq qəhrəmanlı eposu “Alpamış”ın Homerin “Odisseyası” ilə ciddi paralellərə malik olduğuna diqqət çəkmişlər.

Təsadüfi deyil ki, Alpamış dastanı ilə bağlı tədqiqatlarda, xüsusilə də özbək folklorşünaslığında bu epos sənəti incisinin universal dəyərlər aşılacağı, digər Şərq və Avropa dastan və eposlarında yer alan süjet xətti, arxetiplər və ideya əsası ilə bir çox ortaq cəhətlərə malik olduğu vurğulanır. Konkret olaraq, özbək tədqiqatçıları Alpamış haqqında dastanla, eləcə də “Yusif və Əhməd” dastanı ilə Homerin “İlliada” və “Odiseya”sı arasında, habelə ümumgerman folklor irsi sayılan “Beovulf” arasında müəyyən paralelliklər və ortaqlıqların olduğunu vurğulayırlar.

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçılar hələ Makedoniyalı İsgəndər dövründə Asiyanın ellinləşdirilməsi siyasəti kontekstində həmin ərazilərə yunanların köçürülməsi, yunan idarəçiliyinin, yunan yaşam tərzinin yeridilməsi, yunan mədəniyyətinin təlqin edilməsi siyasətinin yürüdüldüyünə diqqət çəkirlər. Konkret olaraq, Baktriya və Soqdana (vaxtilə hal-hazırkı Özbəkistan, Tacikistan, qismən də Əfqanıstan ərazilərində mövcud olmuş tarixi vilayətlər – G.C.) köçürülmüş ellinlilərin yerli əhali ilə qaynayıb qaynaşmasının çətinliklərini, bu kontekstdə cərəyan edən proseslərin, müəyyən mənada sivilizasiyaların toqquşması səviyyəsində təzahür tapan kataklizmlərə yol açması reallığını şərh edən tədqiqatçılar nəticə etibarlı ilə mədəni əlaqələrin, kross-kultural dialoq (mədəniyyətlərin iş-içə təması nəticəsində yaranan ünsiyyət formatı – G.C.) zəminində qarşılıqlı bəhrələnmənin aktivləşdiyini vurğulamışlar. Bu kimi faktlar digər tədqiqatçıların araşdırmalarında da öz təsdiqini tapır. Konkret olaraq P.Bernard, habelə S.A.Yarıgin, J.K.Kişkenbayeva və bir çox başqaları Asiya ərazisində yarıməsli yunan dövlətinin yaranmasının (Yunan-Baktriya dövləti – G.C.) bir çox süjet miqrasdiyalarında, qarşılıqlı mədəniyyət zənginləşmələrində əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulamışlar. T.G.Melçukova “Alpamış” dastanında, xüsusilə onun Kunqrat variantında Homerin “Odisseyası” ilə paralellərin çoxsaylılığından, ən əsası isə bu paralellərin detallaşdırıldığından, yəni səthi mahiyyət kəsb etməyərək, süjet xəttinin gedişat ardıcılığında, obrazların təsvirindəki detallarda və s. kimi aspektlərdə təzahür tapmasından çıxış edərək, belə aşkar ortaqlıqların qətiyyənlə təsadüfi olmadığını və müəyyən tarixi qanunauyğunluğa, mədəni əlaqələr reallığına söykəndiyini vurğulamışdır. Tədqiqatçılar evinə, ulusuna, ailəsinə geri dönmənin ilk qayıdış məqamında özünü inkoqnito (tanınmaz, kimliyini açıqlamadan) saxlaması motivinin həm yunan mifologiyası və ədəbiyyatı üçün, həm də türk epos sənəti üçün ortaq, bənzər motiv kimi çıxış etdiyinə diqqət çəkmişlər. Konkret olaraq, V.Jirmunski Odisseyin eyni davranış taktikası “Alpamış” dastanının Qaraqalpaq varinatında,

habelə Oğuz Bamsı Beyrək rəvayətində, demək olar ki, eyniləb və ya maksimum oxşarlıqla təkrarlandığını qeyd etmişdi.

Göründüyü kimi, folklor tədqiqatlarında ümumən süjet miqrasiyalarının mövcudluğu etiraf edilsə də, onların hansı zəmində, hansı şəraitdə baş verməsi ilə bağlı fikir yekdilliyi mövcud deyil. Bununla belə aparılan çox saylı tədqiqatların (o cümlədən, yuxarıda təqdim olunan bölüm çərçivəsində dəyərləndirilən araşdırmaların) ümumi icmalı onu deməyə əsas verir ki, süjet paralliklərini təhrik edən səbəblər yekcins deyil və həmin səbəblərin sistemli araşdırması qlobal yanaşma tələb edir. Həmin qlobal yanaşma elementlərindən biri kimi isə, heç şübhəsiz ki, Qərbi folklorşünaslığında onilliklə boyunca nəzərdən keçirilən, postsovet məkanı folklorşünaslığı üçün yalnız son bir neçə onillikdə aktualıq qazanan monomif nəzəriyyəsi faktorudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Юнг, К.Г. Душа и миф: шесть архетипов, Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996, 251 с.
2. Березкин, Ю.Е. Макроистория и большие данные в мифологии и фольклоре // Шаги/Steps 2021, Т.7, №2, 2021, с.28-52
3. Жирмунский, В.М. Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1957. – Т. 16. – Вып. 2. – С. 97-113.

Рәуфи: академик Muxtar İmanov